

الْحَمْدُ لِلَّهِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ

سرشناسه:	خرمی، مصطفی
عنوان و نام پدیدآور:	نقد و بررسی رفتارهای سیاسی و اجتماعی فاتحان مسلمان در قرن اول هجری / مصطفی خرمی.
مشخصات نشر:	قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۳۹۳.
شابک:	۹۷۸-۹۶۴-۱۹۵-۲۵۰-۳
وضعیت فهرست نویسی:	فیبا
یادداشت:	چاپ دوم: ۱۳۹۴ (فیبا).
یادداشت:	چاپ سوم: ۱۳۹۴ (فیبا).
موضوع:	فتوحات اسلامی
موضوع:	اسلام-- تاریخ -- قرن ۱ق.
موضوع:	کشورهای اسلامی -- سیاست و حکومت -- قرن ۱ق.
شناسه افزوده:	جامعة المصطفی ﷺ العالمية. مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ
رده بندی کنگره:	DS ۳۸/۱خ/۴ ۱۳۹۳
رده بندی دیویی:	۰۹۷۶۷۱/۹۰۹
شماره کتابشناسی ملی:	۳۶۵۸۹۹۶

نقد و بررسی رفتارهای سیاسی و اجتماعی فاتحان مسلمان (در قرن اول هجری)

مصطفی خرمی

مرکز بین‌المللی
ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

نقد و بررسی رفتارهای سیاسی و اجتماعی فاتحان مسلمان (در قرن اول هجری)

تألیف: مصطفی خرمی

چاپ سوم: ۱۳۹۴ ش / ۱۴۳۷ ق

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

● چاپ: زلال کوثر ● قیمت: ۱۵۰۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۵۰۰

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

مراکز فروش:

- قم، چهارراه شهدا، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نبش کوچه ۱۸. تلفکس: ۹ - ۳۷۸۳۹۳۰۵ ۲۵ ۹۸ +
- قم، بلوار محمدمین، سراه سالاریه. تلفن: ۳۲۱۳۳۱۰۶ ۲۵ ۹۸ + فکس: ۳۲۱۳۳۱۴۶ ۲۵ ۹۸ +
- قم، ساختمان ناشران، طبقه سوم، پلاک ۳۰۸. تلفن: ۳۷۸۴۲۴۰۲ ۲۵ ۹۸ +

pub.miu.ac.ir

miup@pub.miu.ac.ir

با سپاس از دست‌اندرکارانی که ما را در تولید اثر یاری رساندند.

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی فرا روی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که همه به نوعی برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پای بندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش برانگیز می‌نماید. از این رو مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و عمق و اصالت اندیشه‌های ناب، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت تمامی بنیان‌گذاران این شجره طیّبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری (دام ظلّه العالی) می‌باشد.

«جامعه المصطفی صلی الله علیه و آله و سلم العالمیه» برای تحقق این رسالت خطیر و در مسیر نشر معارف ناب محمدی صلی الله علیه و آله و سلم «مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی صلی الله علیه و آله و سلم» را تأسیس کرده است. اثر حاضر با عنوان نقد و بررسی رفتارهای سیاسی و اجتماعی فاتحان مسلمان (در قرن اول هجری) حاصل پژوهش فاضل گرامی مصطفی خرمی، کوششی است در به ثمر رساندن گوشه‌ای از این اهداف متعالی.

در پایان لازم می‌دانیم تلاش همه عزیزانی را که در نشر این کتاب سهمی داشته‌اند، سپاس گزارده، ارباب فضل و معرفت را به یاری بخوانیم تا ما را از دیدگاه‌های سازنده خویش بهره‌مند سازند.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی صلی الله علیه و آله و سلم

فهرست

مقدمه	۱۳
فصل اول: شناسایی فتوحات اسلامی و فاتحان مسلمان (در قرن اول هجری)	۱۷
۱. تعریف مفاهیم اصلی	۱۷
الف) فتح	۱۷
ب) غزوه	۱۸
ج) جهاد	۱۸
د) صلح	۱۹
ه) سریه	۲۰
و) رفتارهای سیاسی و اجتماعی	۲۰
یکم) رفتارهای سیاسی	۲۱
دوم) رفتارهای اجتماعی	۲۱
۲. فتوحات اسلامی و فاتحان مسلمان در عصر رسول اکرم <small>ﷺ</small>	۲۲
الف) فتوحات اسلامی	۲۲
ب) فاتحان مسلمان	۴۰
۳. فتوحات اسلامی و فاتحان مسلمان در عصر خلفا (۱۱ تا ۴۰ هجری)	۴۵
الف) فتوحات اسلامی	۴۵
یکم) فتح شام	۴۸
دوم) فتح مصر و مغرب	۵۸
سوم) فتح عراق	۶۲
چهارم) فتح الفتوح (جنگ نهاوند)	۷۵
پنجم) فتح ایران و سرزمین‌های شرقی	۷۶

- ب) فاتحان مسلمان ۸۶
- یکم) فاتحان سرزمین شام ۸۶
- دوم) فاتحان سرزمین مصر ۸۷
- سوم) فاتحان عراق و جزیره ۸۹
- چهارم) فاتحان و فرماندهان فارس، اهواز و خراسان ۹۱
- پنجم) فاتحان و فرماندهان در فتح مغرب ۹۴
۴. فتوحات اسلامی و فاتحان مسلمان در عصر اموی (۴۱ تا ۱۰۰ هجری) ۹۵
- الف) فتوحات اسلامی ۹۵
- یکم) فتوحات در عصر معاویه ۹۸
- دوم) فتوحات پس از دوران معاویه ۹۹
- ب) فاتحان مسلمان ۱۰۸
- یکم) فاتحان عصر معاویه ۱۰۸
- دوم) فاتحان پس از معاویه ۱۱۰
- فصل دوم: نقد و بررسی رفتارهای سیاسی و اجتماعی فاتحان مسلمان در عصر رسول اکرم ﷺ** ۱۱۳
۱. رفتارهای سیاسی ۱۱۳
- الف) هجرت به مدینه و تأسیس حکومت ۱۱۶
- ب) دستورالعمل کشورگشایی در مرحله آغاز ۱۲۴
- یکم) فرمان‌های رسول خدا ﷺ به فرماندهان و سربازان ۱۲۴
- دوم) دستورهای رسول خدا ﷺ به کارگزاران ۱۲۷
- ج) نامه‌ها و دستورالعمل‌های حضرت به بزرگان قبایل ۱۳۰
- د) انگیزه در فتوحات ۱۳۳
- ه) عوامل پیروزی در فتوحات ۱۳۴
- و) دستورالعمل‌های فتوحات در مرحله تثبیت ۱۳۵
- یکم) دستورالعمل پس از فتح خیبر ۱۳۷
- دوم) دستورالعمل‌ها پس از فتح مکه ۱۳۷
- سوم) دستورالعمل‌ها پس از فتح حنین ۱۳۸
- چهارم) مهم‌ترین دستورالعمل‌ها ۱۴۰
- پنجم) آخرین دستورالعمل‌ها ۱۴۱
- ز) سرپیچی از دستورالعمل‌ها ۱۴۲
- ح) انتصاب والیان و کارگزاران ۱۴۶
- یکم) عاملان زکات ۱۴۶
- دوم) کاتبان ۱۴۷

۱۴۷	..... سوم) والیان
۱۴۹	..... چهارم) قاضیان
۱۴۹	..... پنجم) سفیران
۱۵۰	..... ششم) جانشینان رسول خدا ﷺ در مدینه
۱۵۲	..... ۲. رفتارهای اجتماعی
۱۵۳	..... الف) نحوه رفتار با نومسلمانان
۱۵۸	..... ب) چگونگی رفتار با اهل کتاب
۱۵۸	..... یکم) یهودیان
۱۵۹	..... دوم) مسیحیان
۱۶۱	..... سوم) زرتشتیان
۱۶۲	..... ج) نحوه رفتار با بردگان و موالی
۱۶۴	..... یکم) مستضعفان اصحاب
۱۶۵	..... دوم) موالی و بردگان در سفر هجرت
۱۶۷	..... سوم) موالی رسول خدا ﷺ
۱۶۸	..... چهارم) ملازمان رسول خدا ﷺ
۱۷۱	..... فصل سوم: بررسی رفتارهای سیاسی و اجتماعی فاتحان در عصر خلفا (۱۱ تا ۴۰ هجری)
۱۷۱	..... ۱. رفتارهای سیاسی
۱۷۲	..... الف) دستورالعمل‌های پیش از فتح
۱۷۲	..... یکم) انگیزه‌ها
۱۸۱	..... دوم) فرمان‌ها
۱۹۴	..... ب) دستورالعمل‌های پس از فتح
۱۹۴	..... یکم) صلح‌ها
۲۰۲	..... دوم) صلح‌نامه‌ها
۲۰۵	..... سوم) غنایم
۲۰۸	..... چهارم) جزیه و خراج
۲۱۱	..... ج) انتصاب والیان و کارگزاران
۲۱۱	..... یکم) کارگزاران ابوبکر
۲۱۳	..... دوم) کارگزاران عمر
۲۱۷	..... سوم) کارگزاران عثمان
۲۲۲	..... چهارم) کارگزاران علی بن ابی طالب ؑ
۲۲۷	..... ۲. رفتار اجتماعی
۲۲۸	..... الف) دستورالعمل‌ها و نحوه رفتار با اصناف و گروه‌ها

- ۲۲۸..... یکم) روحانیان
- ۲۳۱..... دوم) دانشمندان
- ۲۳۲..... سوم) بازرگانان
- ۲۳۴..... چهارم) کشاورزان
- ۲۳۷..... ب) دستورالعمل‌ها و رفتارها درباره آداب و رسوم
- ۲۳۷..... یکم) شعائر دینی
- ۲۳۹..... دوم) ازدواج
- ۲۳۹..... سوم) پوشش
- ۲۴۰..... چهارم) جشن‌ها
- ۲۴۳..... فصل چهارم: بررسی رفتارهای سیاسی و اجتماعی فاتحان در عصر امویان (از سال ۴۱ تا پایان قرن اول)
- ۲۴۳..... ۱. رفتارهای سیاسی
- ۲۴۴..... الف) رفتار سیاسی در اندیشه امویان
- ۲۴۴..... یکم) سیاست نزد امویان
- ۲۴۵..... دوم) روند تاریخی حاکمیت اموی
- ۲۴۹..... سوم) بنیان‌گذاری پادشاهی اموی
- ۲۵۱..... ب) دستورالعمل‌ها و رفتارهای پیش از فتح
- ۲۵۳..... یکم) انگیزه‌ها
- ۲۵۷..... دوم) فرمان‌ها
- ۲۶۷..... سوم) نقد و بررسی گزارش‌های غلوآمیز
- ۲۶۹..... ج) دستورالعمل‌ها و رفتارهای پس از فتح
- ۲۷۰..... یکم) فرمان‌ها
- ۲۷۱..... دوم) صلح‌ها
- ۲۷۳..... سوم) بردگان و غنائم
- ۲۷۷..... چهارم) جزیه و خراج
- ۲۸۱..... د) انتصاب والیان و کارگزاران
- ۲۸۲..... یکم) والیان و کارگزاران، در فتوحات دوران معاویه
- ۲۸۶..... دوم) والیان و کارگزاران در فتوحات دوران مروان‌ها
- ۲۹۰..... ۲. رفتارهای اجتماعی
- ۲۹۰..... الف) دستورالعمل‌ها و چگونگی رفتار با اصناف
- ۲۹۰..... یکم) روحانیان و کاهنان
- ۲۹۱..... دوم) دانشمندان
- ۲۹۲..... سوم) بازرگانان

۲۹۳	..... چهارم) کشاورزان
۲۹۵	..... پنجم) صنعت‌گران
۲۹۵	..... ب) دستورالعمل‌ها و رفتارها درباره آداب و رسوم
۲۹۹	..... نتیجه‌گیری
۳۱۱	..... معرفی منابع اصلی پژوهش
۳۱۱	..... - المغازی
۳۱۱	..... - السيرة النبوية
۳۱۲	..... - فتوح البلدان
۳۱۲	..... - تاریخ یعقوبی
۳۱۳	..... - تاریخ طبری، تاریخ الامم والرسل والملوک
۳۱۳	..... - الفتوح
۳۱۴	..... - معجم البلدان
۳۱۵	..... فهرست منابع
۳۱۵	..... الف) منابع عربی
۳۱۸	..... ب) منابع فارسی

مقدمه

فتوحات بخشی مهم از تاریخ اسلام را به خود اختصاص داده است. پس از تشکیل نخستین دولت اسلامی از طریق رسول خدا ﷺ، مدینه پایگاهی برای گسترش دین اسلام به سراسر جزیره العرب و بعدها به خارج از این قلمرو تبدیل شد.

مسلمانان پس از رحلت رسول خدا ﷺ، با تأسی از سیره حضرت مبنی بر گسترش دین اسلام و با انگیزه جهاد در راه خدا، فتوحات اسلامی را آغاز کردند. این فتوحات در شرق و غرب قلمرو اسلام امتداد یافت و باعث گسترش اسلام میان جوامع گوناگون شد.

در این میان، رفتار فاتحان در سرزمین‌های گشوده شده، تأثیری فراوان در نفوذ اسلام میان مردم، و متقابلاً انزجار آنها از اسلام داشته است. بر این اساس، در کتاب حاضر، عملکرد فاتحان مسلمان در فتوحات قرن اول هجری، از نظر سیاسی و اجتماعی بررسی می‌شود.

اهمیت فتوحات در تاریخ اسلام و عرب، به اندازه‌ای است که هیچ‌کدام از تاریخ‌نگاران اسلام نتوانسته‌اند این موضوع را نادیده گیرند؛ بنابراین هرکدام به گونه‌ای بدان پرداخته‌اند.

گرچه در میان پژوهش‌های تاریخی، آثار فراوانی درباره فتوحات و جنگ‌های مسلمانان به نگارش درآمده، اما پس از جست‌وجو، تحقیقی به دست نیامد که به طور ویژه رفتارهای سیاسی و اجتماعی فاتحان را بررسی کرده باشد. در همین

راستا، کتاب‌های زیر مطالعه و بازبینی شده است:

- الفتوحات العربیة الکبری: در این کتاب پس از بحث‌های طولانی درباره عصر جاهلیت، به فتوحات اسلامی مفصل پرداخته است؛ ولی درباره عملکرد فاتحان مسلمان، بررسی ویژه نشده است.

- الجیش العربی فی عصر الفتوحات: همان‌طور که از نام کتاب پیداست، درباره به وجود آمدن نخستین ارتش عربی اسلامی و چگونگی رشد و بالندگی آن تا روزگار زوال عباسیان، بحث شده است. نویسنده این کتاب علاوه بر ذکر تاریخ تشکیل سپاه عربی، به معرفی انواع ابزارآلات و طرح‌های نظامی پرداخته است. وی متأسفانه همانند بسیاری از نویسندگان معاصر عرب، تمام افتخارات اسلامی را عربی معرفی نموده و از این نکته بسیار مهم غفلت کرده است که منشأ رشد و بالندگی و جهان‌گشایی سپاه عرب، عصیبت کور قومی و قبیله‌ای نبوده، بلکه روح اخوت اسلامی و نیروی بی‌کران آیین اسلام بوده است.

- الفتوحات الاسلامیة و العلاقات السیاسیة فی آسیا: نویسنده این کتاب، پس از بحث پیرامون بعثت نبوی تا عصر خلفا، به طور ویژه به فتوحات اسلامی در شرق مانند، فارس و خراسان پرداخته و دولت‌ها و سلسله‌های اسلامی شرق را معرفی کرده است. همچنین به رفتار فاتحان نیز، هنگام فتوحات توجه شده است.

- الدولة الامویة... دولة الفتوح: کتاب مزبور، محصول نشست علمی در مورد فتوحات عصر بنی‌امیه است.

- الفتوحات الاسلامیة بعد مضي فتوحات النبویة: نویسنده، مفتی مکه مکرمه بود و در کتاب خود، تاریخ فتوح را مفصل توصیف کرده است. این کتاب مشتمل بر مقدمه و چهار فصل است:

فصل اول: به شناسایی فتوحات اسلامی و فاتحان مسلمان اختصاص دارد و به سه بخش تقسیم می‌شود:

۱. شناسایی فتوحات اسلامی و فاتحان مسلمان در عصر رسول اکرم ﷺ؛
۲. شناسایی فتوحات اسلامی و فاتحان مسلمان در عصر خلفا (۱۱ تا ۴۰ هجری)؛
۳. شناسایی فتوحات اسلامی و فاتحان مسلمان در عصر امویان (۴۱ تا پایان قرن

اول هجری).

در هر بخش از کتاب، فتوحات اسلامی شناسایی شده است و فاتحان آن دوره به اختصار معرفی شده‌اند.

فصل دوم: این فصل با عنوان «نقد و بررسی رفتارهای سیاسی و اجتماعی فاتحان مسلمان در عصر رسول اکرم ﷺ» مطرح گردیده است و در دو بخش رفتارهای سیاسی و رفتارهای اجتماعی، عملکرد فاتحان عصر رسول اکرم ﷺ را ارزیابی می‌کند. فصل سوم: در این فصل، رفتار فاتحان مسلمان، در دو بخش سیاسی و اجتماعی، در دوره خلفا (۱۱ تا ۴۰ هجری) بررسی شده است.

فصل چهارم: در این فصل، رفتار سیاسی و اجتماعی فاتحان اموی در سرزمین‌های مفتوحه، در سال‌های ۴۱ تا پایان قرن اول هجری، بررسی شده است.

تقدیر و تشکر فراوان از استاد محترم، «حجة الاسلام منتظری مقدم» که راهنمایی‌های عالمانه‌اش، گره‌گشای بسیاری از مسائل ضمن تدوین بود و همچنین زحمات‌های فراوان را با بردباری تحمل فرمودند و سپاس از استاد محترم «حجة الاسلام رنجبر» که در مسیر تدوین مشاوره بنده بودند. همچنین از تمام عزیزانی که به گونه‌ای بنده را یاری کردند، سپاس گزارم.